

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

XALİDƏ PƏNAH QIZI QULİYEVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKOQRAFIYASI
(1990 – 2000-CI İLLƏR)**

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_22_” _12_ 2015-ci il tarixdə saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” _____ 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi

filologiya üzrə elmlər doktoru :

N. F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilin yaranma və inkişaf tarixi, o dildə danışan xalqın tarixi ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Cəmiyyətdə bu və ya digər dildə danışan adamlar ixtisaslarına görə müxtəlif olduqları kimi, onların söz ehtiyatları da müxtəlifdir. Dilin leksikasındakı sözlərin bir qismini hamı tərəfindən başa düşülən və işlədilən sözlər, digər qismi isə xüsusi məhdudlaşdırılmış və ancaq müxtəlif şəraitdə işlədilən sözlər təşkil edir. İnsanlar öz fəaliyyətlərində daha çox əksəriyyət tərəfindən başa düşülən və işlədilən sözlərin müəyyən hissəsini işlədir. Onlar işlətdikləri sözlərin mənasını, xüsusiyyətlərini öyrənmək istədikləri vaxt bir vasitəyə ehtiyac hiss edirlər. Belə bir vasitə lüğətdir.

Lüğətçiliyin tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərdən qaynaqlanır. İlk lüğət nümunəsi qədim Yunanıstanda yazılmışdır¹.

Türk xalqlarında lüğətçiliyin tarixi XI əsrə gedib çıxır. Mahmud Kaşğarının XI əsrdə yazdığı “Divani-lüğət-it-türk” əsəri, İbn Mühənnanın XIII əsrdə yazdığı “Kitabi-məcmueyi-tərcümani türki, farsı və monqoli” əsəri, Qətran Təbrizinin XI əsrdə yazdığı “Ət-təfasir” əsəri türk xalqlarının lüğətçiliyi tarixində əvəzsiz rol oynayır.

XIII – XIV əsrlərdə Hüssamın “Töhfeyi-Hüssam”, Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Kitabi hilyətül-insan və helbətül-lisan”, Hinduşah Naxçıvanının “Sihahül-əcəm-bil lisanəl farsı” lüğətləri yazılmışdır². XV əsrdə məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğətəyn” adlı fars-türk lüğəti ikidilli lüğətlər sırasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XV – XIX əsrlər arasında türk dillərinə aid bir sıra lüğətlər tərtib edilmişdir. Məsələn, L.M.Lazarevin 1864-cü ildə yazdığı “Turetsko-tatarsko-russkiy slovar” lüğəti, L.Budaqovun 1869 – 1871-ci illərdə çap etdirdiyi “Sravnitelnyy Slovar turetsko-tatarskix nareçiy” lüğəti, V.V.Radlovun 1893 – 1911-ci illərdə çap etdirdiyi “Opıt slovarya tyurkskix nareçiy” lüğəti və s. buna nümunədir.

Hazırda lüğətlərin vəzifə və çərçivəsi xeyli məhdudlaşdırılmışdır: onlar müasir ədəbi dil, etimoloji, tarixi, sinonimik, dialektoloji, frazeoloji və s. kimi lüğətlərə ayrılır ki, bunların da hər biri xüsusi və dərin leksikoloji tədqiqat, geniş və ciddi təşkilat işi tələb edən müstəqil mövzulardır və onları

---

¹ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 294.

² Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1976, s. 99-104.

bir lüğətdə sığışdırmaq mümkün deyildir. Əlbəttə, adları çəkilən lüğətlərin 1990 – 2000-ci illərdə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi dəyişikliklərlə bağlı olaraq, tərtibi və nəşrinə böyük ehtiyac duyulur və onların hazırlanması lüğətçiliyimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

İ.Məmmədov yazır: “Doğrudur, Azərbaycan lüğətçiliyində ilk öncə ən vacib və lazımlı lüğətlər – “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (4 cildlik), “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin dialektologiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti” ... hazırlanıb nəşr edilmişdir. Əlbəttə, başqa lüğətlər də (məs.: ikidilli tərcümə lüğətləri, ensiklopedik lüğətlər, terminoloji lüğətlər) çap olunmuşdur”¹. Ancaq bu lüğətlərin dövrün (1990 – 2000-ci illərin) tələbinə uyğun yeniləşməsi tarixi bir zərurət kimi lüğətçiliyimizin qarşısında mühüm bir vəzifə kimi durmuşdur.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan lüğətçiliyi xüsusi bir sahə kimi inkişaf etməyə və qol-budaq atmağa başlayır. Təkcə ikidilli lüğətlərin linqvistik təhlili² təsdiq edir ki, XX əsrdə lüğətçilik təcrübəsinin nailiyyətlərini özündə əks etdirən xeyli sanballı linqvistik lüğətlər çap olunmuş və bu proses indi də davam etməkdədir. 1990-cı il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycanda elm, texnika, yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başladı, iqtisadiyyatın hər sahəsində dirçəlmə, canlanma özünü göstərdi. Bu hadisə öz növbəsində dilçilikdən də yan keçmədi, belə demək mümkünsə, leksikoqrafiya tarixinə böyük töhfə verdi. Müstəqilliyimizi elan etdiyimizdən bu günə qədər, yəni 1990 – 2000-ci illər arasında bir çox sahələri əhatə edən çoxsaylı lüğətlər nəşr olunmağa başlandı. Bu mənada əlbəttə ki, 1990 – 2000-ci illərdə orijinal, mükəmməl lüğət yaradanlar və onların xidmətləri də öyrənilməli, tədqiq edilməlidir.

Dilin lüğət tərkibində dəyişmə və inkişaf daha çox izahlı, ikidilli, terminoloji və orfoqrafiya lüğətlərində özünü göstərir. Məhz dilin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək, insanların lüğətə olan tələbatını ödəmək üçün dövrün tələblərinə cavab verəcək lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bu mənada, məhz 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş tərcümə lüğətləri onlara olan tələb

---

¹ Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin məcazlar lüğətinin tərtib prinsipləri // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1998, № 3-4, s. 113.

² Həsənov H.Ə. İkidilli lüğətlərin linqvistik təhlili // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2000, № 3-4, s. 110-127.

və ehtiyacın zəruriliyindən irəli gələrək çap olunmuşdur. Bir sözlə, “Rusca-azərbaycanca lüğət” (I, II, III cild), “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”, “Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində şəkilli sözlük lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət”, “Türkcə-Azərbaycanca lüğət”, “Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca-türkcə danışq kitabçası”, “Azərbaycanca-almanca lüğət”, “İngiliscə-azərbaycanca lüğət” və s. zamanın tələbi ilə çap olunmuş tərcümə lüğətləridir. Belə lüğətlərin 5 – 10 ildə bir nəşr edilməsi bir tərəfdən xalqın mədəni səviyyəsinin artdığını müəyyən edirsə, digər tərəfdən də, mədəniyyətin, elmin, texnikanın inkişafının göstəricisi olur. Bəli, məhz 1990-2000-ci illərdə çap olunmuş bu lüğətlərin tədqiq olunması mövzunun aktuallığı ilə bağlıdır.

Təsədüfi deyildir ki, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı”nda deyilir: “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılın”¹. Deməli, termin, terminologiya və tərcümə məsələləri Azərbaycan dilçilik elminin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Odur ki, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı”nda qeyd olunur: “Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir”².

Deməli, sanballı tərcümə, terminoloji və izahlı lüğətlərə ehtiyac böyükdür. 10 illik bir dövrü əhatə edən lüğətşünaslığımızın tarixini tədqiq etmək bu mənada da aktualdır. Müstəqillik əldə etmiş respublikamızda elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafı ilə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı, ümumiyyətlə, dilimiz, xüsusən də onun terminoloji leksikası zənginləşməkdə və təkmilləşməkdədir. Terminoloji

---

¹ Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. “Respublika” qəz., 2012, 23 may, s. 1.

² Yəni orada, s. 1.

lüğətlər mütləq zamanın, dövrün yeniliklərini özündə əks etdirməklə təkcə mütəxəssislərin deyil, həm də hər bir azərbaycanlının tələbatını ödəməlidir. Odur ki, belə bir tələbat əsasında 1990 – 2000-ci illərdə terminoloji lüğətlər kimi “Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti”, “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti”, “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti”, “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərh”, “Radiotexnika terminləri lüğəti”, “Geologiya terminləri lüğəti” və s. çap olunmuşdur. Xüsusilə, idarə terminləri, bazar iqtisadiyyatı terminləri, izahlı hərbi terminlər, hüquq terminləri müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda bu sahələrə olan tələbat və ehtiyacla bağlı olaraq çap olunmuş lüğətlərdir. Odur ki, bu lüğətlərin tədqiq olunması da lüğətşünaslığımıza böyük fayda verə bilər. Ona görə də mövzunun aktuallığını təmin edən şərtlərdən biri də budur.

Tədqiqatın obyekt. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasıdır (1990 – 2000-ci illər).

Tədqiqatın predmeti. Tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi lüğətşünaslığımız tarixində 1990 – 2000-ci illərdə tərtib olunmuş lüğətləri tədqiq etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- 1990 – 2000-ci ilə qədərki Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixini tədqiq edərək bu mərhələnin (1990 – 2000-ci illər) lüğətşünaslığımızın tarixindəki yerini müəyyənləşdirmək;

- 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilinin izahlı, tərcümə, terminoloji lüğətlərini təhlildən keçirmək;

- 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətlərini (dialektoloji, əcnəbi sözlər, orfoepiya və orfoqrafiya, etimoloji, yalvarışlar, vurğu, sinonimlər, paronimiya və paronomaziya və s. lüğətləri) dəqiq müəyyənləşdirmək, onları təhlil etmək;

- 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş ensiklopedik lüğətləri şərh etmək;

- 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətlərin tərtibi qaydalarını, quruluşunu izah etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan leksikoqrafiyası 1990 – 2000-ci illər fonunda kompleks şəkildə tədqiq olunur. Lüğətçilik sahəsində böyük uğurlara və nailiyyətlərə baxmayaraq, 1990 – 2000-ci illər də lüğətçiliyin tarixində dönüş mərhələsi kimi təsbit olunur.

Lüğətçiliyin inkişafı tələb edir ki, onun ayrı-ayrı sahələrinə aid müasir

tələblərə uyğun lüğətlər hazırlansın. Həm dilçilik elminin inkişafı, həm də lüğətçilik sahəsində gedən diferensasiya prosesi bu tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Zamanla, dövrlə, ictimai-siyasi həyatla, iqtisadi, mədəni mühitlə bağlı olaraq çap olunmuş lüğətlər lüğətçiliyin zəngin ənənəyə söykəndiyini təsdiqləyir ki, bu da tədqiqat işinin elmi yeniliyi kimi diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətindən lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin daha da dəqiqləşməsində, lüğətçiliyin tarixi ilə bağlı əsərlərin yazılmasında, ayrı-ayrı sahələrə aid lüğətlərin təkmilləşməsində faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətindən ali məktəblərin müvafiq fakültələrində leksikoqrafiyadan aparılan seçmə fənlərin tədrisi zamanı istifadə etmək olar. Həm də leksikoqrafiyaya dair dərslər, dərslər vəsaiti yazılan zaman tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti heç də az rol oynamır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Azərbaycan leksikoqrafiyasının zəngin tarixi var. Azərbaycan lüğətçiliyində ilk öncə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”(4 cildlik), “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin dialektologiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti” və digərləri ən vacib və lazımlı lüğətlər kimi hazırlanıb nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, ikidilli tərcümə lüğətləri, ensiklopedik lüğətlər, terminoloji lüğətlər və digər lüğətlər çap olunmuşdur.

2. 1990 – 2000-ci ilə qədər çap olunmuş lüğətləri tədqiq etmədən leksikoqrafiyamızın inkişaf tarixi və inkişaf dövrləri barəsində dəqiq elmi təhlil aparmaq mümkün deyildir.

3. Lüğətlər, onların hazırlanması elmi-nəzəri hazırlıqla yanaşı, geniş və ciddi təşkilati iş tələb edir.

4. 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətlər leksikoqrafik tədqiqatlar olmaqla lüğətşünaslığın müstəqil mövzularıdır.

5. 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətlər (izahlı, tərcümə, terminoloji və s.) tərtibinə və nəşrinə böyük ehtiyac duyulan lüğətlərdir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işində müqayisəli və təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Bu tədqiqat metodlarına uyğun olaraq qarşılaşdırma, tutuşdurma, analiz və təhlil üsullarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində əsas mənbə kimi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindən, tərcümə lüğətlərindən, terminoloji lüğətlərdən, dialektoloji lüğətdən, əcnəbi sözlər lüğətindən, orfoepiya və orfoqrafiya lüğətindən, etimoloji lüğətdən, yalvarışlar lüğətindən, vurğu lüğətindən, sinonimlər lüğətindən, paronimiya və paronomaziya lüğətindən, ensiklopedik lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Beləliklə, mənbə 1990 – 2000-ci illərdə

çap olunmuş Azərbaycan leksikoqrafiyasına aid lüğətlərdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin əsas nəticələri Respublika və Beynəlxalq Elmi Konfranslarda məruzə edilmişdir. Müəllifin məqalələri müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi açıqlanır, tədqiqatın metodları, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə – “**Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi**” adlanır. 8 paragrafdan ibarət olan bu fəslin “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinin tarixi” adlanan I paragrafında “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin nəşri dilçiliyimiz tarixində çox əhəmiyyətli bir hadisə kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin tərtibinə xeyli qabaq – 1945 – 1946-cı illərdə başlansa da, materialların toplanıb 1949-cu ildən nəşr edilməsi nəzərdə tutulmuş və lüğətin dörd cildə ibarət olması qərara alınmışdır. Həmin lüğətin tələb olunan səviyyədə yazılmasını bilmək, müəyyənləşdirmək üçün müzakirəsinə zəruri ehtiyac duyulmuş və onun A hərfindən ibarət müəyyən hissələri Dilçilik İnstitutunun əsərlərinin II buraxılışında və 1950-ci ildə III buraxılışında çap olunmuşdur¹. İzahlı lüğətin I cildinin 1966-cı ildə Əliheydər Orucovun tərtibi və redaktorluğu ilə nəşr olunması məlumdur. Bu cildə *A, B, V, Q* hərflərinə aid sözlər əhatə olunmuşdur. Lüğətin I cildi (*A-Q*) 1966-cı ildə, II cildi (*D-Y* hərfləri də daxil olmaqla) 1980-ci ildə, III cildi (*K* hərfindən *R* hərfinə qədərki hissə) 1983-cü ildə, IV cildi (*S* və *Ş* hərfləri əhatə edilməklə) isə 1987-ci ildə çapdan çıxmışdır. İzahlı lüğətdə Nəsimi dövründən bəri ədəbi dilimizdə işlənən sözlərin izahı verilmişdir.

I fəslin II paragrafi “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətlərinin tarixi” adlanır.

Dialektoloji lüğətlər içərisində özünəməxsus mövqeyi ilə seçilən

---

¹ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 299.

“Azərbaycan xalq şivələri lüğəti” 1930 – 1931-ci illərdə çap olunmuşdur. Bu lüğəti tərtib etmək ideyasının 1924-cü ildə meydana çıxması, ideyanı ilk dəfə “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin irəli sürməsi, 1926-cı ildə Bakı şəhərində çağırılmış I Türkoloji Qurultayın bu fikri bəyənməsi, 1929-cu ildə Lüğət Komissiyasının yaradılması, həmin komissiyanın 1930-cu ildə *A* hərfinə, 1931-ci ildə *B* hərfinə aid hazırlanmış materialları nəşr etməsi, kitabın “Azərbaycan xalq şivələri lüğətinin qüsurları: şivə lüğəti” adlansa da, orada ümumişlək sözlərə də yer verilməsi, hətta bəzən misalların bədii ədəbiyyatdan gətirilməsi barədə bilgilərlə tanış oluruq”¹.

1924-cü ildə Azərbaycan dili dialekt və şivələri lüğətini tərtib etmək ideyasından əvvəl, hələ 1921-ci ildə Q.Rəşadın müəllifliyi və təşəbbüsü ilə “Təfsirli xalq lüğəti” çap edilmişdir. 1930-cu illərdə S.Axundov Quzanlının Qarabağ şivəsinə mənsub 18 000 sözün toplandığı və əlifba sırası ilə düzüldüyü “Azərtürkcə yeni dolu sözlük” lüğəti əlyazma şəklində hazırlanmışdır.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin 1964-cü ildə nəşr olunduğu məlumdur. Bir cildlik Azərbaycan dialektoloji lüğətinin Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində hazırlanması bir neçə il əvvələ - 1958-ci ilə təsadüf edir. Hazırlanmış həmin lüğət 1964-cü ildə R.Rüstəmov və M. Şirəliyevin redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Lüğətdə 6300 sözün mənaca aydınlaşdırılması, hansı nitq hissəsinə aid olması, sözlərin mənaca izahı, izahların rusca tərcüməsi və s. məsələlər oxucunu cəlb edir. Lüğətdə müəyyənləşdirilən qüsurlar bunlardır: lüğət dialekt və şivələrimizdəki bütün sözləri əhatə etmir, baş sözlərin mənsub olduğu dialekt və şivə göstərilir.

Bundan başqa, 1966-68-ci illərdə dialektoloji lüğət üçün xüsusi ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. 1966-cı ildə şöbənin baş elmi işçiləri B.M.Tağıyev və Q.M.Həsənovun Basarkeçər, Hamamlı, Çəmbərək rayonlarından, 1968-ci ildə K.T.Ramazanovun Azərbaycanın Ucar, Z.Ə.Xasıyevin Kürdəmir, R.Ə.Kərimovun Oğuz rayonundan topladıqları materiallar dialektoloji lüğətin məzmunca dolğunlaşmasında mühüm rol oynamışdır.

1964-cü ildə Azərbaycan dilinin bir cilddən ibarət dialektoloji lüğətinin nəşr olunması zərurətlə bağlı olmuşdur. 1964-cü ildən sonra da dialektlərin öyrənilməsi davam etdirilmiş və xeyli miqdarda yeni dialekt sözləri

---

¹ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 308-309.

toplanmışdır. Görülən işlər ikicildlik lüğətin tərtibinə imkan yaratmışdır.

“İkicildlik dialektoloji lüğəti M.Ş.Şirəliyev (A hərfi), M.İ.İsmayılov (Ö, R, F), K.T.Ramazanov (Q, Y, P, C), B.M.Tağıyev (B, V, E, Ə, T, Ş), Ə.Q.Ağayev (Z, İ, O, U, Ü), S.M.Behbudov (K, Ç), H.X.Məmmədov (H), Q.M.Həsənov (D, M), Ə.İ.Əliyev (L, N), Z.Ə.Xasıyev (G, X), T.M.Əhmədov (S) tərtib etmişdir”. Tərtib edilməsi 1975-ci ildə başa çatan “Azərbaycan dialektoloji lüğət”i təxminən 20000-ə yaxın sözü əhatə etmişdir. Bir neçə dəfə institutun çap planına salınıb nəşriyyata göndərilə də, əsərin müxtəlif çətinliklərlə bağlı nəşr edilməsi mümkün olmamışdır.

I fəslin III paragrafı “Azərbaycan dilindəki əcnəbi sözlər lüğətinin tarixi” adlanır. İlk “Əcnəbi sözlər lüğəti” 1947-ci ildə Dilçilik İnstitutunun əsərlərinin I cildində çapdan çıxmışdır. S.Cəfərov, İ.Hacıyev, H.Mirzəzadə və C.Bağırovun 1960-cı ildə tərtib etdikləri “Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti” təxminən 600 sözü əhatə edir. Müəlliflərin bu lüğəti tərtib etməkdə məqsədi ali və orta məktəblərdə tədris işinə kömək etmək olmuşdur. 16 mindən artıq ərəb, fars sözlərinin izahı verilmiş “Ərəb və fars sözləri lüğəti” 1966-cı ildə çap edilmişdir. Ərəblərin və farsların hakimiyyəti altında olan bütün xalqlar ərəb, fars dillərində oxuyub-danışmağa məcbur idilər. “Üç yüz ildən artıq ərəblərin, min ildən çox farsların hakimiyyəti altında yaşayan azərbaycanlılar ərəblərin, farsların əlifbasını, dillərini öyrənmiş və bu dillərdə dünya şöhrətli, dahiyənə əsərlər yaratmışlar. Nizami Gəncəvinin fars dilində ölməz “Xəmsə”si, Məhəmməd Füzulinin ərəbcə divanı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin incilərindən sayılır. Füzuli orta əsr ədəbi janrlarının müxtəlif növlərində qələmini sınamış, üç dildə (ərəb, fars, azərbaycan) mükəmməl sənət nümunələri yaratmışdır”¹.

İlk dəfə nəşr edilən lüğətlərdən biri 1945-ci ildə işiqüzü görən “Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca lüğət”dir. Lüğətin tərtibçisi Y.Mirbabayevdir. Bu lüğət 340 səhifədən ibarətdir². Redaktoru C.F.Bağırov, tərtibçiləri S.A.Cəfərov, İ.Ə.Hacıyev, H.İ.Mirzəzadə olan 6000 sözlük “Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti” 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur³.

Redaktoru Yusif Ziya Şirvani, tərtibçiləri B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Oru-

---

¹ Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti. Bakı: 1998, s. 7.

² Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca lüğət (tərtib edəni Y.M.Mirbabayev). Bakı: 1945.

³ Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti (tərtib edənlər: S.A.Cəfərov, İ.Ə.Hacıyev, H.İ.Mirzəzadə) / C.F.Bağırovun redaktəsi ilə. Bakı: 1960.

cov, Y.Z.Şirvani olan “Ərəb və fars sözləri lüğəti” Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən 1966-cı ildə nəşr edilmişdir. Həmin lüğət 1036 səhifədən ibarətdir¹. 219 səhifəlik “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti” “Maarif” nəşriyyatında 1967-ci ildə nəşr olunmuşdur².

1967-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən yenidən işlənərək və təkmilləşdirilərək “Ərəb və fars sözləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Redaktoru Yusif Ziya Şirvani, tərtibçiləri B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani olan bu lüğət klassik Azərbaycan ədəbiyyatını oxumaq məqsədi ilə tərtib olunmuşdur.

183 səhifəlik lüğətin tərtibçisi olan Ə.Məmmədov “Azərbaycan-ərəbcə məktəb danışıq kitabçası”nı 1971-ci ildə nəşr etdirmişdir³.

B.Abdullayevin hazırladığı “Azərbaycanca-farsca danışıq kitabçası” 1972-ci ildə “Maarif” nəşriyyatında (203 səhifə) nəşr olunmuşdur⁴.

1972-ci ildə “Ərəbcə-azərbaycanca lüğət”in (dörd cildə) I cildi “Elm” nəşriyyatında nəşr edilmişdir. Redaktoru H.H.Zərinəzadə, tərtibçiləri H.H.Zərinəzadə, Ə.M.Nəvai, A.İ.Zahidi, A.Y.Məmmədli olmuşdur. Bu lüğət 44000 söz və ifadədən ibarətdir.

1978-ci ildə “Farsca-azərbaycanca müxtəsər idiomatik ifadələr lüğəti” nəşr olunmuşdur. Redaktoru R.S.Sultanov, tərtibçiləri Ə.M.Şəfai, F.İ.Zülfüqarovadır. Lüğət 96 səhifədən ibarətdir⁵.

1981-ci ildə 280 səhifədən ibarət olan “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti” “Maarif” nəşriyyatında nəşr edilmiş-

---

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti (tərtib edənlər: B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani) / Y.Z.Şirvaninin redaktəsi ilə. Bakı: 1966.

² Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti (tərtib edənlər: B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani) / Y.Z.Şirvaninin redaktəsi ilə. Bakı: Maarif, 1967.

³ Azərbaycanca-ərəbcə məktəb danışıq kitabçası (tərtib edənə Ə.C.Məmmədov). Bakı: Maarif, 1971.

⁴ Azərbaycanca-farsca danışıq kitabçası (tərtib edənə B.T.Abdullayev). Bakı: Maarif, 1972.

⁵ Farsca-azərbaycanca müxtəsər idiomatik ifadələr lüğəti / (tərtib edənlər: Ə.M.Şəfai, F.İ.Zülfüqarova) / R.S.Sultanovun redaktəsi ilə. Bakı: 1978.

dir. Lüğətin tərtibçiləri A.Babayev və C.İsmayılzadədir¹.

Tərtibçiləri H.N.Zaman, Ş.Şirəliyev olan “Farsca-azərbaycanca danışıq kitabçası” 1983-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Lüğət 240 səhifədən ibarətdir².

Redaktoru B.T.Abdullayev olan 1040 səhifəlik “Ərəb və fars sözləri lüğəti” 1985-ci ildə çap edilmişdir³.

I fəslin IV paragrafi “Sinonim, antonim, omonim lüğətlərinin tarixi” adlanır. Sinonimlər lüğətində nitqdə lazımsız təkrarların qarşısını alan üslubi gözəlliyə geniş imkanlar yaradan, leksik-semantik zənginliyə xidmət göstərən müxtəlif köklü, yaxın mənalı sözlər, ifadələr verilir. Lüğətdəki sinonim sözlər və ifadələr incə məna fərqləri ilə bir-birindən seçilir. Leksik, qrammatik və üslubi sinonimlər həmin leksik-semantik söz qrupunun zənginliyini, çoxcəhətliliyini əks etdirir. Sinonimlər lüğətində müxtəlif köklü və yaxın mənalı sözlərin şərhı diqqət mərkəzində dayanır. Bu lüğətlərin məqalələrində əsas söz səviyyəsində bütün sinonim cərgələrin iştirakına rast gəlinir.

Sinonimlər lüğətinin tərtibində ədəbi dilimizin lüğət fondundan, başqa dillərə məxsus alınma sözlərdən, danışıqda işlənən leksik vahidlərdən, o cümlədən məhəlli və dialekt sözlərdən, həmçinin bəzi terminlərdən istifadə edilmişdir. Sinonim sözlərin çoxu Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən götürülmüşdür.

Antonimlər lüğəti: Antonimlər lüğəti bir-birinə əks olan sözləri əhatə edir. Antonimlər lüğətinin tərtibinə və tədqiqinə 1980-ci illərdə başlanmışdır. 316 səhifədən ibarət olan “Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti” 1985-ci ildə “Azərnəşr” nəşriyyatında çap edilmişdir⁴.

Omonimlər lüğəti: Bu lüğətdə omonimlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və məna xüsusiyyətləri barədə bilgiler verilmişdir. H.Həsənovun tərtib etdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti” 1981-ci ildə “Maarif” nəşriyyatında çap edilmişdir. Lüğətdə 800-ə yaxın sözün mindən artıq omonim cərgəsi verilmişdir.

---

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti (tərtib edənlər: A.M.Babayev, C.B.İsmayılzadə). Bakı: Maarif, 1981.

² Farsca-azərbaycanca danışıq kitabçası (tərtib edənlər: H.N.Zaman, Ş.İ.Şulan). Bakı: Yazıçı, 1983.

³ Ərəb və fars sözləri lüğəti / B.T.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: 1985.

⁴ Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti (tərtib edəni H.Ə.Həsənov). Bakı: Azərnəşr, 1985.

Lüğətdə 800-ə yaxın sözün 100-dən çox omonim cərgələrinin müəy-yənləşdirildiyini görürük. Omonimlər haqqında məqalələrin müəllifi və lüğətin tərtibçisi H.Həsənov bir neçə üzvlü omonim cərgələrə aid belə nümunələr vermişdir: *kor* (görməyən) – *kor* (xəstəlik,) – *kor* (küt.dan.); *küt* (kəsəri olmayan alət) – *küt* (bacarıqsız); *külçə* (filiz qırıntısı) – *külçə* (çörək), *külçə* (deşik); *kökləmək* (aləti sazlamaq), *kökləmək* (sırmaq), *kökləmək* (dəbərtmək), *göyərək* (cücərmək), *göyərək* (üşümək), *göyərək* (özündən çıxmaq); *kök* (ağacın rüşəsi), *kök* (bot.yerkökü), *kök* (qram. sözün mənalı hissəsi), *kök* (nəsil), *kök* (vəziyyət), *kök* (yağlı), *kök* (kefi yüksək olan); *kürə* (fars, ocaq), *kürə* (ər.girdə), *kürə* (dünya), *kürə* (qulağı uzun olan) və s.

I fəslin V paragrafı “Orfoepiya və orfoqrafiya lüğətlərinin tarixi” adlanır. 1983-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü” orfoepiya lüğətinə misal göstərilə bilər. Həmin sözlük Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinə və orfoepiya normalarına uyğun tərtib edilmişdir. Sözlüyün əsasını deyilişi ilə yazılışı arasında fərq olan sözlər təşkil edir. Sütunlar üzrə sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası verilir¹:

Orfoqrafiyada

ayüzlü
akademik
akvarium
akrobat
akrobatlıq
akrobatik
aksiom

Orfoepiyada

ayüzdü
akademik
akvariym
akrabat
akrabatdiğ
akrabatik
aksiyom

1983-cü ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”nün tərtibində orfoqrafiya lüğəti əsas rol oynamışdır. Lüğətin redaktorları M.Ş.Şirəliyev, M.B.Məmmədovdur.

Azərbaycan dilinin ilk orfoqrafiya qaydaları 1925-ci ildə hazırlanmış nəşr edilmiş, daha sonra 1929-cu ildə “Azərnəşr”də onun əsasında “İmla lüğəti” adlı orfoqrafiya sözlüyü buraxılmışdır. Hər ikisinin müəllifi V.M.Xuluflu olmuşdur. “İmla lüğəti”, ümumiyyətlə, orfoqrafiya sözlüyü qarşısında qoyulan tələblərə uyğun hazırlanmışdır. Həcmi çox kiçik olsa da, orfoqrafiya tərtibi tarixində ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirilən bu lüğət yazılı nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. 1929, 1940, 1960,

¹ Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü / M.Ş.Şirəliyev, M.B.Məmmədovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1983. s. 3.

1975-ci illərdə çap olunmuş orfoqrafiya lüğətləri isə öz yazıldığı dövrlərin tələbini ödəsələr də, sonralar zamanın tələbinə cavab verməmişdir.

I fəslin VI paragrafi “Frazeoloji lüğətlərin tarixi” adlanır. Azərbaycanca “Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti” tərtib edilməzdən əvvəl tərcümə xarakterli çap olunmuş frazeoloji lüğətlərə diqqət yetirilmişdir. Məsələn, 1962-ci ildə “Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət” “Azərtədrisnəşr” nəşriyyatında çap edilmişdir. Bu lüğətin tərtibçiləri isə X.Ə.Əhmədova, İ.M.Rəhimov olmuşdur¹. Bundan başqa, 1964-cü ildə daha bir “Müxtəsər rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət” işıqüzü görmüşdür.

M.T.Tağıyevin “Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət”i 1974-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu, tərtibçinin 1964-cü ildə buraxılmış “Müxtəsər rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət”inin yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş nəşri kimi tanınır. Lüğətdə rus və Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri mənə, üslub və cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri baxımından tutuşdurulmuşdur².

I fəslin VII paragrafi “Terminoloji lüğətlərin tarixi” adlanır. Lüğətçilik tarixində terminoloji lüğətlərin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Terminoloji lüğətlər müəyyən bir sahənin terminlər toplusunu özündə birləşdirir. Burada dilin leksik qatının müxtəlif hissələri təsvir edilir və struktur imkanlara, üslubi vasitələrə əsas meyarlar kimi yanaşılır.

1952-ci ildə Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi (hazırda bu qurum Terminologiya Komissiyası adlanır) yaradıldıqdan sonra terminoloji lüğətlər həm sayca artmış, həm də onların keyfiyyəti yüksəlmişdir. 1930 – 1940-cı illər arasında 35; 1940 –1942-ci illərdə 4 belə lüğət nəşr edilmiş, 1942 –1952-ci illərdə isə heç bir terminoloji lüğət nəşr edilməmişdir. Lakin 1952-ci ildən, yəni Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra bu günədək 240-dan çox müxtəlif: ikidilli, çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Hazırda bir sıra çoxdilli və izahlı lüğətlərin nəşri davam etməkdədir.

Azərbaycan dilində birdilli izahlı terminlər lüğətlərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: “Elmi məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti” (Bakı, 1956); M.C.Məhərrəmov “İzahlı terminoloji

---

¹ Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət (tərtib edənlər: X.Ə.Əhmədova, İ.M.Rəhimov). Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.

² Müxtəsər rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət (tərtib edən M.T.Tağıyev). Bakı: Maarif, 1964.

lüğət” (Bakı, 1960), O.U.Osmanov və B.Abdullayev “Məktəblinin izahlı coğrafiya lüğəti” (Bakı, 1979); N.F.Seyidəliyev “Dini terminlər lüğəti” (Bakı, 1996); M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva “İzahlı dilçilik lüğəti” (Bakı, 1989).

1920-ci ildə çap olunmuş “Ruscadan azərbaycancaya hüquq terminləri lüğəti”ni Azərbaycanda ilk terminoloji lüğət hesab etmək mümkündür. 1921-ci ildə “Ruscadan-azərbaycancaya yollar texniki izahlar lüğəti”, 1922-ci ildə “İctimai-iqtisadi islahat elmiyyə lüğəti”¹, 1922 – 1930-cu illərdə “İdarə terminləri lüğəti” (1924), “Ruscadan-azərbaycancaya yollar texniki terminlər lüğəti” (1926), “Nəbatat terminləri lüğəti”, “Hüquq terminləri lüğəti”, Əliağa Şıxlınskinin “Rusca-azərbaycanca qısa döyüş lüğəti” və “Kimya terminləri lüğəti” (1927) nəşr edilmişdir.

1920-ci ildən indiyədək müəyyən elm sahələrinə dair 200-dən artıq lüğət çap edilmişdir. 1920 – 1940-cı illər arasında 30-dan çox, 1941 – 1942-ci illər arasında 4 terminoloji lüğətin çap olunduğu, 1942 – 1952-ci illərdə isə heç bir terminoloji lüğətin nəşr edilməməsi müəyyənləşdirilmişdir. 1952–1960-cı illərdə 26, 1961 – 1984-cü illərdə 71 lüğətin çap olunduğu dəqiqləşdirilmişdir. Beləliklə, terminoloji lüğət nəşri tarixində 60 – 80-ci illər daha məhsuldar dövr sayılır².

I fəslin VIII paragrafı “Azərbaycan dilində tərcümə lüğətlərinin tarixi” adlanır. Azərbaycan dilində tərcümə lüğətləri tarixi çox qədim olan mənəbələrdəndir. Məsələn: Uzaq keçmişdə - hələ XIII-XIV əsrlərdə Hinduşah Naxçıvanının “Sihah ül-əcəm” adlı farsca-azərbaycanca, İbn Mühənnanın “Kitabi-məcmuəyi-tərcümani-türki-farsı-moğoli” adlı tərcümə lüğətləri yaratdıqları məlumdur.

Azərbaycanca-rusca lüğətlər ikidilli tərcümə lüğətləri sırasında mühüm yer tutur. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı tərcümə lüğətlərinin tərtibinə meyl xeyli güclənmiş və 1902-ci ildə S.M.Qənizadənin “Lüğəti-rusi-türki”, 1907-ci ildə Ü.Hacıbəyovun “Rusi-türki və türki rusi lüğəti”, 1912-ci ildə Q.Qarabəyovun “Qamusı-rusi” və başqa lüğətlər çap edilmişdir. Bunların hər biri özünəməxsus tərtibi xarakterik xüsusiyyətlərinə, tərcümə üsuluna və s. görə fərqlənirlər. Həmin lüğətlərin hər birinin vaxtı ilə rus və Azərbaycan dillərinin öyrənilməsində xüsusi rol oynadığını deyə bilərik. Azərbaycanda

---

¹ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 356.

² Yəne orada. s. 357.

tərcümə lüğətlərinin əsaslı şəkildə hazırlanmasını XX əsrlə əlaqələndirirlər. Başqa mədəni sahələrdə olduğu kimi, ilk lüğətlərin yaradılması işinə də XX əsrdə başlanılmışdır. Əsrin ilk illərdən başlayaraq, bir sıra yeni-yeni lüğətlərin yaradılıb oxucuların istifadəsinə verilməsi məlumdur. Rusca-azərbaycanca lüğətlərin yaranması və inkişafı tarixinin 1920, 1930, 1970, 1980-ci illəri əhatə etdiyini göstərə bilərik. Dissertasiyanın I fəslinin VIII paragrafında bu illərdə çap olunmuş tərcümə lüğətlərinə geniş yer ayrılır.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan dilinin 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətləri”** adlanır. 1990 – 2000-ci illər arasında Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasında bir çox lüğətlərin nəşrinə nail olunmuşdur. Bunları ardıcıl sistemləşdirəsi olsa, aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

1. 1990-cı ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri : “Rusca-azərbaycanca lüğət”. I cild, “Rusca-azərbaycanca lüğət”. II cild, “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”, “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”.

2. 1991-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Rusca-azərbaycanca lüğət”. III cild, “Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti”, “Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti”, “Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət”, “Azərbaycan, İngilis və rus dillərində şəkilli sözlük lüğəti”.

3. 1992-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti” , “Türkcə-azərbaycanca lüğət”.

4. 1993-cü ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhı”, “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti”, “Vurğu lüğəti”, “Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti”, “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti”, “Azərbaycanca-almanca lüğət”.

5. 1994-cü ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Radiotexnika terminləri lüğəti”, “İngiliscə-azərbaycanca lüğət”, I hissə.

6. 1995-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğəti: “Azərbaycan bədii dilinin epitetləri lüğəti”.

7. 1996-cı ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Geologiya terminləri lüğəti”, “Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti”.

8. 1997-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “İzahlı ekologiya lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca lüğət”. III cild, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. I cild, “Azərbaycanca-gürcücə və gürcücə-azərbaycanca lüğət”, “Rusca-azərbaycanca tədris lüğəti”.

9. 1998-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”, “Azərbaycan

dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti”, “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”, “Azərbaycan-türk şəxs adlarının izahlı lüğəti”.

10. 1999-cu ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”, “İzahlı psixoloji lüğət”, “İngiliscə-azərbaycanca pedaqoji-psixoloji lüğət”, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti”, “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”.

11. 2000-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri: “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. III cild, “Rusca-azərbaycanca hüquq lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca lüğət”. IV cild, “Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli kökdəş sözlər lüğəti”, “Azərbaycan yalvarışları lüğəti”.

1990 – 2000-ci illər Azərbaycan Respublikasının həyatında elə bir dövrdür ki, iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni həyatımızda baş verən dəyişmələr dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni sözlərin gəlməsinə geniş imkan yaratmışdır. Bu da yeni-yeni anlayışları ifadə edən terminlərin lüğətlərdə əks olunması zərurətini meydana gətirmişdir. A.A.Axundov bunu belə qeyd edir: “İqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni həyatımızda baş verən, mən deyərdim, gündəlik dəyişmələr və bununla bağlı yeni yaranan bazis və üstqurum səciyyəli anlayışlar dildə də öz inikasını tapır və tapmalıdır”¹. Ancaq “yeni yaranan bazis və üstqurum səciyyəli anlayışlar”ın hamısını özündə tam şəkildə əks etdirən lüğətlər çap etdirmək o qədər də asan iş deyildir. Bu mənada, 1990 – 2000-ci illər lüğətsünaslığımızın tarixində xüsusi bir mərhələdir. Bu mərhələdə lüğətsünaslığımızın nailiyyəti hesab ediləcək xeyli lüğətlər çap olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, 90-cı illərin əvvəllərində M.Mahmudov yazır: “Təbiidir ki, dili öyrənərkən lüğət tərkibini təşkil edən bütün sözləri yadda saxlamaq mümkün deyildir. Buna görə də ən mühüm sözləri yadda saxlamaq daha əlverişlidir. Ən mühüm sözlər isə nitq prosesində və yazılı mətnlərdə daha çox işlənən sözlərdir”².

Dissertasiyanın II fəslə V paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin I paragrafı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri” adlanır. Ə.Ə.Orucov söyləmişdir ki, hər bir izahlı lüğətin vəzifəsi yalnız ayrı-ayrı sözləri mənalarını şərh etmək deyil, habelə dilin leksik sistemində onların tutduğu mövqeyi, leksik-qrammatik əlaqələrini açıb göstərməkdir. Leksik-qrammatik cəhət isə təriflər sistemində sözlərin bu və ya digər qruplarının birtipli izah üsullarının tətbiqində öz

---

¹ Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. II, cild, Bakı: Gənclik, 2003, s. 300.

² Mahmudov M.Ə. Tezlik lüğətləri dil tədrisində // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 192, s. 99-100.

öksini tapır¹.

1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş izahlı lüğətlər aşağıdakılardır :

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. I cild. “Çıraq”, Bakı, 1997; “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. II cild. “Çıraq”, Bakı, 1999; “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. III cild. “Çıraq”, Bakı, 2000; “Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti”. Bakı, 1993; “İzahlı ekologiya lüğəti”. “Elm”, Bakı, 1997; “Azərbaycan-türk şəxs adlarının izahlı lüğəti”. “Nərgiz”, Bakı, 1998; “İzahlı psixoloji lüğət”. “Azərnəşr”, Bakı, 1999; “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti”. “Oğuz eli”, Bakı, 1998.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin I cildi 1997, II cild 1999, III cildi isə 2000-ci ildə “Çıraq” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (üç cildə) 1966 – 1987-ci illər arasında görkəmli Azərbaycan leksikoqrafı mərhum professor Ə.Ə.Orucovun redaktorluğu ilə çap olunmuş Azərbaycan dilinin məşhur dördcildli izahlı lüğətinin təkrar nəşri deyil. Hər iki lüğət arasında oxşar cəhətlərlə yanaşı, lüğətin redaktoru A.A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, ciddi fərqlər də var²:

Lüğətlərin sözlüyü kəmiyyət baxımından müxtəlifdir. Yeni lüğətdə sözlərin sayı, təbii olaraq, artıqdır. İlk lüğətin əlyazmasının hazır olduğu vaxtdan 30 il keçməsi təbii olaraq onun sözlüyünün xeyli böyüməsini tələb edir. Belə ki, baş verən dəyişikliklər dilimizin lüğət tərkibinə yeni sözlərin daxil olmasına, mövcud leksik vahidlərin məna tutumunun genişlənməsinə səbəb olmuşdur. “Təsədüfi deyil ki, Dilçilik İnstitutu lüğət şöbəsinin əməkdaşları dilimizin lüğət tərkibində həmin dövrdə baş vermiş dəyişikliklərlə bağlı olaraq, qırx müəllif vərəqi həcmində “Yeni sözlər lüğəti” (22000 söz və ifadə) hazırlamış və çapa təqdim etmişlər³”.

Hər iki lüğət sözlərin şərh baxımından da fərqlənir. Mənalərin normativliyi və həcmnin yığcamlığını təmin etmək üçün tərtibçilər müxtəlif müəlliflərin əsərlərindən seçilmiş illüstrativ materialları verməkdən imtina etmiş, yalnız zəruri hallarda misal göstərməklə kifayətlənmişlər. Buna görə də yeni lüğət daha kütləvi səciyyədədir⁴.

Dördcildliyin nəşrindən sonra mətbuatda yazılan və şifahi göstərilən bütün qeydlər nəzərə alındığından yeni lüğət istər kəmiyyət, istərsə də

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə. IV cildə, I c., Bakı: 1964, s. 6.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / A.A.Axundovun redaktəsi ilə. I cild, Bakı, Çıraq, 1997, s. 5.

³ Yenə orada, s. 5.

⁴ Yenə orada, s. 5.

keyfiyyət baxımdan daha mükəmməldir¹.

Lüğəti lüğət və terminologiya şöbəsinin əməkdaşlarından şöbə müdiri, filologiya elmləri doktoru İ.O.Məmmədov (*A, B, V* hərfləri), aparıcı elmi işçi, filologiya elmləri namizədi B.T.Abdullayev (*K, G, L, M, N, O, Ö, P, R*), böyük elmi işçilər: filologiya elmləri namizədləri N.R.Rəhimzadə (*D, E, Ə, J, Z, İ, Y*), M.A.İsmayılova (*S, T, U, Ü, F, X, H, C, Ç, Ş*), elmi işçi S.K.Əhmədova (*Q*) tərtib etmişlər.

Üç cildə hazırlanmış “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” dilimizin lüğət tərkibini yüksək tələblər səviyyəsində əks etdirdiyi üçün oxucular tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir. Bu lüğət sözlərin mənaları, mənə incəlikləri barədə dolğun təsəvvür yaradan mənbədir. Lüğətdə, xüsusən, son illərdə dilimizə daxil olmuş yeni sözlər və ifadələrlə də tanış olmaq mümkündür.

II fəslin I paragrafında 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş digər izahlı lüğətlərdən də bəhs olunur.

Dissertasiyanın II fəslinin II paragrafı “Azərbaycan dilinin tərcümə lüğətləri” adlanır. Tərcümə lüğətləri özgə dili mükəmməl öyrənmək və bir dildən başqa dilə tərcüməni asanlaşdırmaq üçün yaranan lüğətdir.

1990 – 2000-ci illərdə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin tərcümə lüğətlərindən nümunələr bütün genişliyi ilə dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın II fəslinin III paragrafı “Azərbaycan dilinin terminoloji lüğətləri” adlanır. Terminoloji lüğətçilik ədəbi dilin bazası əsasında yaransa da, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Dilin leksik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi terminlər iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. O, bir tərəfdən, leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə loqosdur, çünki söz terminlə məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. Terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin xüsusi leksikasını təsvir etməkdir.

1990 – 2000-ci illər arasında nəşr edilmiş Azərbaycan dilinin terminoloji lüğətləri dissertasiyada geniş şəkildə öz əksini tapmış, terminoloji lüğətlərin hər biri barədə geniş məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslinin IV paragrafı “Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri” adlanır. Dissertasiyanın II fəslinin IV paragrafında 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş dialektoloji, əcnəbi sözlər, orfoepiya və orfoqrafiya, etimoloji, yalvarışlar, sinonimlər, vurğu, paronimiya və paronomaziya

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / A.A.Axundovun redaktəsi ilə. I cild, Bakı, Çıraq, 1997, s. 5.

lüğətləri əhatə olunur.

1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilindəki əcnəbi sözlər lüğətləri bunlardır: “Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti”. “Maarif”, Bakı, 1991; “Bunu ərəbcə necə deməli” danışıq kitabçası”. “Tural”, Bakı, 1993; “Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti”. “Təbib”, Bakı, 1995; “Töhfeyi-Hüsam” lüğəti. “Elm”, Bakı, 1996.

1991-ci ildə “Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti” nəşr olunmuşdur. 1993-cü ildə “Bunu ərəbcə necə deməli?” (Azərbaycanca-ərəbcə danışıq kitabçası) “Tural” elmi-texniki mərkəzində nəşr olunmuşdur. Tərtib edənlər: M.İ.Qarayev, S.F.Əhmədov və M.C.Əhmədovdur. Lüğət 152 səhifədən ibarətdir¹.

Lüğətin girişində vacib sayılan “Hamı üçün” qeydi göstərilmişdir. Bu danışıq kitabçası ərəb ölkələrinə səfər edən azərbaycanlı turistlər, həmin ölkələrə işləməyə gedən müxtəlif ixtisas sahibləri, ərəb dili şöbələri və kurslarının tələbə və dinləyiciləri, bir sözlə, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də oraya çox rəngarəng mövzular, sözlər, ifadələr və zəruri qısa mükəllimələr daxil edilmişdir.

1995-ci ildə “Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti” “Təbib” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibçisi Ə.Əhmədov, naşiri və redaktoru K.Novruz, rəyçisi isə V.M.Məmmədəliyevdir. 119 səhifədən ibarət lüğət² beş fəsildən ibarətdir. I fəsildə ərəb orfoepiyası və fonetikasına barədə məlumat verilir. II fəsil ərəb əlifbasının Azərbaycan dilində tətbiqinə həsr edilmişdir. Kitabın III fəslı “Hüsni-xətt” adlanır. IV fəsildə əbcəd hesabı əsasında düzəldilmiş qələmi-hindi (hind xətti), müşəccər (ağac şəkilli xətt) haqqında ətraflı məlumat verilir. Bu fəsildə həm də “qəzənfəri hərflər”, “kəm səla” sistemi izah olunmuşdur. V fəsil ərəb əlifbasının bədii imkanlarına həsr olunmuşdur. Bundan başqa, kitabda əruzun daha geniş yayılmış beş bəhri əsasında yazılmış “Farsi-türki” mənzum lüğəti şərqşünaslar üçün də faydalı vəsaitdir.

1996-cı ildə “Töhfeyi-Hüsam” (farsca-türkcə mənzum lüğət) İslam Araşdırmaları mərkəzi olan “İrşad” tərəfindən “Elm” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur.

Dilimizin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edən XIII əsr Azərbaycan dilçiliyi tarixinə leksikoqrafik əsərlərin yaranması dövrü kimi daxildir. Bu

---

¹ Bunu ərəbcə necə deməli? (tərtib edənlər: M.İ.Qarayev, S.F.Əhmədov, A.H.Seyid) Bakı: Tural, 1993.

² Əhmədov Ə.A. Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti. Bakı: Təbib, 1995.

dövrədə yaranan, lakin əsrlərlə itmiş hesab edilən və uzun axtarışlardan sonra əlyazma nüsxələri çətinliklə də olsa əldə edilən “Töhfeyi-Hüsam” dilimizin, mədəniyyətimizin tarixi, ümumiyyətlə, türkologiya tarixi üçün yeni bir töhfədir. “Töhfeyi-Hüsam” Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində yazılmış ilk mənzum lüğətdir. Onun müəllifi Hüsam Xoyi isə bu sahədə qələmini sınamış ilk azərbaycanlı alimdir. “Əs-Sihah əl-əcəmiyyə” XIII əsrdə dilimizin ilk nəsr nümunəsidirsə, “Töhfeyi-Hüsam” şeir dilimiz haqqında geniş təsəvvür yaradan ilk nəzm əsəridir.

2000-ci ildə “Azərbaycan yalvarışları lüğəti” “Bakı Universiteti” nəşriyyatında çap olunmuşdur. 23 səhifədən ibarət olan lüğətin tərtibçisi N.Q.Cəfərovdur. Sahəsinə görə ilk təşəbbüs olan bu lüğətdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından biri olan yalvarışlar toplanmışdır.

Linqvistik lüğətlərin bir növü də vurğu lüğətidir. Azərbaycan leksikoqrafiyasında sinonimlər lüğəti çox gec – 1990-cı ildə “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti” adı ilə “Yazıçı” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibçiləri İ.Məmmədov və H.Həsənovdur. 468 səhifədən ibarət lüğətin redaktoru T.Hacıyevdir. Lüğətdəki sinonimlərin öyrənilməsinin timsalında dilin tarixi inkişafı haqqında, mübarizəsi və dözümlü haqqında müəyyən təsəvvür almaq olar. Lüğət müəllifinin çıxardığı qənaətə əsasən – Sinonimlik təkcə dilin zənginliyini göstərmir, həm də onun təmizlik və varlıq uğrunda mübarizə tarixini əks etdirir¹.

1991-ci ildə “Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibçisi H.A.Həsənov olmuşdur. Bu lüğət müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni və müxtəlif köklü sözlərdən törəyən paronim və paronomazik sözlərə həsr olunmuşdur². Səslənmə və strukturca oxşar sözlərin mənaları arasındakı fərqə əhəmiyyət verilməməsi nəticəsində paronim və paronomazik söz bir-birilə qarışdırılır. Bu da ifadə olunan fikrin dolaşıcılığına səbəb olur. Lüğətdə eyni və müxtəlif köklü sözlər arasındakı səslənmə və strukturca oxşarlıq, onların mənə fərqləri, törəmə və inkişafı müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda oxucunun diqqəti səslənmə və strukturca oxşar, mənaca müxtəlif olan paronim və paronomazik sözlərin düzgün seçilib işlədilməsinə cəlb olunur. Paronimiya hadisəsinə uyğun olan hadisə paronomaziyaadır ki, bu terminin mənası “yaxınadlı” deməkdir.

---

¹ Məmmədov İ.O., Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1990.

² Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti (tərtib edəni H.Ə.Həsənov). Bakı: Maarif, 1991.

Dissertasiyanın II fəslinin V paragrafı “Azərbaycan dilinin ensiklopedik lüğətləri” adlanır. 1990 – 2000-ci illərdə leksikoqrafiyamızın tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan dili ilə bağlı cəmi iki ensiklopedik lüğət çapdan çıxmışdır. Bu illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilinin ensiklopedik lüğətləri aşağıdakılardır:

1. Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1998
2. Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğəti. Bakı, 2000

1998-ci ildə nəşr olunmuş “Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti”nin tərtibçisi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi Ə.M.Mirəhmədovdur. Lüğətdə dünya klassik ədəbiyyatına və müasir ədəbiyyata, xüsusilə Azərbaycan bədii söz sənətinə aid termin və anlayışların izahı verilir. Kitabda şifahi ədəbiyyatın yaradıcılıq metodları və ədəbi cərəyanların xarakteristikası mühüm yer tutur, onların şərhində son illərin sosial, mədəni, elmi yenilikləri mümkün qədər nəzərə alınır, coğrafi areal və milli ədəbiyyatlar əvvəlkindən daha geniş miqyasda təmsil olunur, Şərq və Qərbə aid ədəbi terminlərin böyük bir qismi, habelə Azərbaycan mifologiyası və dinşünaslığına aid olub, tədrisdə tez-tez işlənən bəzi terminlər ilk dəfə izah edilir.

“Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”nin birinci nəşri bu sahədə ilk addımlardandır. Onun hazırlanmasında, elmi ədəbiyyatdan xeyli istifadə edilməsinə baxmayaraq, görkəmli poetika mütəxəssisi L.İ.Timofeyev və N.Venqrovun “Kratkiy slovar literaturovedçeskix terminov” kitabına (1952) birinci dərəcəli məxəz kimi əsaslanılmışdır.

2000-ci ildə “Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğəti” nəşr olunmuşdur. Oxuculara təqdim edilən bu lüğətə Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, dili və coğrafiyası ilə bağlı toponimlər haqqında məlumatlar daxil edilmişdir. Lüğətdə təxminən yeddi minə qədər toponim-şəhər, kənd, dağ, çay, göl və s. haqqında izahlı məlumatlar verilmişdir. Mənaları tam açılmayan toponimlər də lüğətdə əksini tapmışdır. İllər, əsrlər bir-birini əvəz edir, siyasətlər dəyişir, yeni dövlətlər yaranır, köhnələr dağılır, yox olur, tarix yeni mərhələlərə qədəm qoyur. Tarixə maraq genişləndikcə və dərinləşdikcə yer adları ilə məşğul olan elm sahəsi – toponimiya da sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanda toponimiya elminin inkişafı qədim və zəngin tariximizin yenidən öyrənilməsinə, bir çox ziddiyyətli və qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Lüğətin nəşrinin əsas təşəbbüsçülərindən biri Q.Qeybullayevdir. Onun Azərbaycan toponimiyasına dair çoxsaylı məqalələri və monoqrafiyaları lüğətin başa çatdırılmasında başlıca rol oynamışdır. Kitabın hazırlanmasında,

məqalələrin əksər hissəsinin yazılmasında da onun böyük əməyi olmuşdur. Kitabın ilkin hazırlıq mərhələsində Y.Yusifov, S.Kərimov və R.Qurbanov yaxından iştirak etmişlər. Lüğətdə Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcud olan toponimlər barədə məlumat verilmişdir.

Hər bir xalqın tarixi dili, etnogenezi, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən toponimlər onomastik vahidlər sırasında öz zənginliyi ilə seçilir. Lüğətdə toplanmış toponimlər Azərbaycan Respublikasının bu günü və yaxın keçmişi ilə bağlı olan coğrafi adlardır. Lüğətin tərtibində toponimiyadakı son məlumatlar nəzərə alınmışdır. Lakin bəzi məqamlarda tərtibçilər və redaktor öz mövqelərindən çıxış etməyi lazım bilmişlər. Belə ki, əsasən toponimik tədqiqatlara yardım məqsədilə nəzərdə tutulmuş bu lüğətdə gələcək tədqiqatçıları düzgün istiqamətləndirmək üçün kəndlərin adları onların daxil olduqları inzibati ərazi vahidlərinin adları ilə birlikdə çəkilir. Müstəqillik dövründə dəyişdirilmiş adların bəziləri tərtibçiləri qane etmədiyindən, köhnə adların etimologiyası da açıqlanmış və beləliklə də qədim dil vahidlərinin dildən çıxarılmasına qarşı tədqiqatçılar öz fikirlərini söyləmiş olmuşlar. Lüğətin tərtibində müəlliflərin öz tədqiqatları ilə yanaşı, Azərbaycanın bir çox görkəmli dilçi alimlərinin, türkoloqların, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların, toponimistlərin, etnoqrafların əsərləri nəzərdən keçirilmiş, mövzu ilə bağlı müxtəlif lüğətlərə, toplulara, inzibati ərazi bölgülərinə müraciətlər olmuş, müqayisələr aparılmışdır.

“**Nəticə**”də dissertasiya işinin başlıca elmi qənaətləri əks olunmuşdur.

1. 1990 – 2000-ci illərdə Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası tarixində 51 lüğət çapdan çıxmışdır. Bunlardan 49-u linqvistik, ikisi ensiklopedik lüğət hesab edilir.

2. 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri bunlardır: “Rusca-azərbaycanca lüğət”. I cild, Bakı, 1990; “Rusca-azərbaycanca lüğət”. II cild, Bakı, 1990; “Azərbaycanca-ingiliscə lüğət”. Bakı, 1990; “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”. “Yazıçı”, Bakı, 1990; “Azərbaycanca-ingiliscə lüğət”. “Azərənəşr”, 1990; “Rusca-azərbaycanca lüğət”. III cild, Bakı, 1991; “Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti”. Bakı, 1991; “Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti”. “Maarif”, Bakı, 1991; “Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti”. Bakı, 1991; “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət”. Bakı, 1991 və s.

3. 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilinin ensiklopedik lüğətlərinə daxildir:

“Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti”. Bakı, 1998; “Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğəti”. Bakı, 2000

4. 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş linqvistik lüğətlər aşağıdakı sahələri əhatə edir:

İzahlı lüğətlər: “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. I cild, “Çıraq”, Bakı, 1997; “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. II cild, “Çıraq”, Bakı, 1999; “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. III cild, “Çıraq”, Bakı, 2000; “Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti”. Bakı, 1993; “İzahlı ekologiya lüğəti”. “Elm”, Bakı, 1997; “Azərbaycan türk şəxs adlarının izahlı lüğəti”. “Nərgiz”, Bakı, 1998; “İzahlı psixoloji lüğət” və s.

Tərcümə lüğətləri: “Rusca-azərbaycanca lüğət”. I cild, Bakı, 1990; “Rusca-azərbaycanca lüğət”. II cild, Bakı, 1990; “Rusca-azərbaycanca lüğət”. III cild, Bakı, 1991; “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”. “Azərənəşr”, Bakı, 1990; “Azərbaycan, ingilis və rus dillərində şəkilli sözlük lüğəti”. “Azərbaycan”, Bakı, 1991; “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət”. “Azərənəşr”, Bakı, 1991 və s.

Terminoloji lüğətlər: “Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti”. Bakı, 1991; “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti”. “Azərənəşr”, Bakı, 1993; “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminləri lüğəti”. “Azərənəşr”, Bakı, 1993 və s.

Linqvistik lüğətlər: “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”. “Kılışaslan”, Ankara, 1999; “Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti”. “Maarif”, Bakı, 1991; “Bunu ərəbcə necə deməli?”. “Tural”, Bakı, 1993; “Ərəb əlifbası. Fars-türki mənzum lüğəti”. “Təbib”, Bakı, 1995;

5. 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətlərin bir qismi (11 lüğət) terminoloji lüğətlərdir. Əlbəttə, bu terminoloji lüğətlərin çapı müvafiq nazirliklərin, idarələrin qayğı və problemlərini terminlər baxımından təmin etmiş, onlara yaxından kömək göstərmişdir. Ancaq bu terminoloji lüğətlərin çapında Azərbaycan Respublikası EA Terminologiya Komitəsinin məsləhəti arzuolunan səviyyədə deyildir. Yaxşı olardı ki, terminoloji lüğətləri tərtib edənlər Terminologiya Komitəsinin məsləhətinə və koordinatorluğuna üstünlük verəydilər. Bu, lüğətlərin daha kamil təkmil olmasına geniş imkan yarada bilərdi. Lüğətlərdən yalnız ikisi – “Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti”, “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti” Azərbaycan Respublikası EA-nın Terminologiya Komitəsinin razılığı, məsləhəti və koordinatorluğu ilə çap olunmuşdur.

6. 1991-ci ilin 25 dekabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Bu qərar “Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” ilə bağlı 2001-ci ilin 18

iyununda verilmiş fərmana qədər, demək olar ki, tam şəkildə həyata keçə bilmədi. 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmandan sonra 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı əlifba tam şəkildə bütün sahələrdə tətbiq olundu. 1991-ci il 25 dekabrda 2001-ci ilin 1 avqustuna qədər yazı-pozu işləri həm kiril, həm də latın qrafikalı əlifba ilə aparılmışdır. Ona görə də 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətlər kiril qrafikalı əlifba ilə çap olunmuşdur. Yalnız istisnaq təşkil edərək, latın qrafikalı əlifba ilə 1990 – 2000-ci illərdə Ə.R.Əfəndizadənin tərtib etdiyi “Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti” (Bakı, Azərneşr, 1996) çap edilmişdir. Ona görə də hazırda 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətlərin latın qrafikalı əlifba ilə çap olunması zərurəti bir ehtiyac və tələbata çevrilmişdir.

7. 1990 – 2000-ci illərdə Azərbaycanın həyatında (bütün sahələrdə) dəyişiklik və inkişafı ilə bağlı olan bir dövrdür. Bu onillik ərzində müxtəlif sahələrə dair lüğətlərin çap olunması lüğətsünaslığımızın inkişafında mühüm bir mərhələdir. Bu mərhələnin xarakterik cəhətlərindən biri də odur ki, bu on ildə çap olunmuş lüğətlərdən başqa, bir sıra lüğətlər hazırlanmışdır ki, onlar 1990 – 2000-ci illərdə çap olunmamışdır. Məsələn, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşlarının hazırladıkları “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”, “Yeni sözlər lüğəti” (40 müəllif vərəqi həcmində), “Azərbaycan dilinin izahlı frazeoloji lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət” (I cildlik tərcümə lüğəti), “Azərbaycan dilinin tarixi lüğəti” (iki cildlik), “Azərbaycan dilinin arxaik sözlər lüğəti”, “Kitabi-Dədə Qorqudun izahlı lüğəti”, “Füzulinin poetik əsərlərinin izahlı lüğəti”, “Azərbaycan dilinin məcazlar lüğəti” və s.

8. 1990-cı illərin sonlarında terminoqrafik işin avtomatlaşdırılması və terminoloji bankın yaradılması prosesi leksikoqrafiya sahəsində görüləcək işlərdən biri kimi mütəxəssislərin diqqətində olmuşdur. Mütəxəssislər terminoqrafik işin avtomatlaşdırılması və terminoloji bankın yaradılması, üstünlükləri, bu sistemin mahiyyəti, məzmunu, elmi-texniki, nəzəri və praktik əsasları barədə geniş məlumat vermişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri. “Elmi xəbərlər”, cild 6, №4, Bakı, 2010, s. 13-18.
2. Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişaf tarixindən. “Pedaqoji Universitet Xəbərləri”, №6, Bakı, 2010, s. 228-232.
3. Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri (1990-2000-ci illər). “Filologiya məsələləri”, №13, Bakı, 2011, s. 102-108
4. Terminoloji və tərcümə lüğətləri. “Elmi xəbərlər”, cild 7, №1,

**ЛЕКСИКОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(1990 – 2000-е годы)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена лексикографии азербайджанского языка 1990 – 2000-х годов. Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность проблемы, определяются цели и задачи, объект и предмет исследования, раскрывается научная новизна работы, дается информация о методах, научном и практическом значении, апробации и структуре исследования.

I глава диссертации называется «История азербайджанской лексикографии». Эта глава состоит из восьми параграфов.

В этих параграфах раскрываются следующие вопросы «История толкового словаря азербайджанского языка», «История диалектологических словарей азербайджанского языка», «История заимствованных слов в азербайджанском языке», «История словаря синонимов, антонимов, омонимов», «История словарей орфоэпии и орфографии», «История словарей фразеологизмов», «История терминологических словарей», «История словарей переводов в азербайджанском языке».

II глава диссертации называется «Словари азербайджанского языка изданные за период от 1990 –2000 года». Вторая глава состоит из 5-ти параграфов. Первый параграф этой главы называется «Толковый словарь азербайджанского языка», II параграф «Переводческие словари азербайджанского языка», III параграф «Терминологические словари азербайджанского языка», IV параграф «Лингвистические словари азербайджанского языка», V параграф «Энциклопедические словари азербайджанского языка».

В «Заключении» даются основные научные выводы работы.

**LEXICOGRAPHY OF AZERBAIJAN LANGUAGE
(1990 – 2000 years)**

SUMMARY

Dissertation devotes to lexicography of Azerbaijan language.

Dissertation consists of introduction, two chapters, result and list of used literature.

Subject urgency based on an introduction, defined the role and aim, predment and object of research work, explained scientific innovation, and gives information about the methods of investigation, theoretical and experienced importance, approbation of investigation and its system. The first chapter of dissertation is titled.

“The history of Azerbaijan lexicography dictionaries”. This chapter consists of eight (8) paragrahes.

These paragraphs are based on detailed information about “Explanatory dictionaries of Azerbaijan language”, “The history of Azerbaijan language dialectology dictionaries”, “The history of foreign words in Azerbaijan language”, “The history of synonym, antonym, omonim dictionaries” “The history of Orthoepy and Orthography dictionaries”, “The history of phrase logical dictionaries”, “The history of terminology dictionaries”, “The history of Azerbaijani dictionaries for translating”.

The second chapter is named “Issued dictionary in 1990-2000 years of Azerbaijan language”.

The second chapter consists of five paragraphs.

The first paragraph of this cahpter is named “Explanatory dictionary of Azerbaijan language”, the second paragraph “Translation dictionary of Azerbaijan language”, the third paragraph “Terminological dictionary of Azerbaijan language”, the forth paragraph “The linguistic dictionary of Azerbaijan language”, The fifth paragraph – “Encyclopedic dictionary of Azerbaijan language”.

Scientific satisfaction reflects in the result of dissertation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им.НАСИМИ**

На правах рукописи

ХАЛИДА ПАНАХ ГЫЗЫ КУЛИЕВА

ЛЕКСИКОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

(1990 – 2000-е годы)

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2015

